
Sen jednotné kultury v nacionálně rozdělené společnosti

Jaromír Loužil

"Dějiny poražených píší vítězové." Toto rezignované konstatování platí nejen o národech a státech; také poražená politická hnutí, překonané umělecké směry, odmítnuté filozofické koncepce jsou zpravidla souzeny - aspoň bezprostředně po svém pádu - podle kritérií hnutí, směrů a koncepcí, které je vystřídaly. Z jejich hlediska je zavržená alternativa chápána jen jako slepá ulička, nebezpečná odchylka či překážka zdravého vývoje a její představitel je označen za blouda nebo nepřítele, ano antikrista!

S tímto postojem se setkáváme na každém kroku v běžném životě, politice, vědě i umění - přestože velký básník (Goethe) už dávno poznal, že ďábel patří k čeledi boží právě tak jako ostatní andělé, a velký filozof (Hegel) postavil proti prázdnému abstraktnímu záporu produktivní dialektickou negaci.

V procesu konstituování novodobého českého národa se prosadila Jungmannova romantická koncepce, v níž představoval národ, chápaný především jako jazykové společenství, nejvyšší mravní, kulturní a politickou hodnotu. Pokusy ustavit v Čechách moderní buržoazní národ nikoli na jazykových, nýbrž na teritoriálních, historickoprávních, sociálně politických či kulturně politických základech neuspěly. V lepším případě byly odmítnuty jako nereálné a naivní; v horším jako povážlivé nebo přímo škodlivé. V historickém výkladu představují většinou jen negativní fólii zázračného "vzkříšení" českého národa. Nicméně tu takové alternativní pokusy byly a skutečnost, že se neprosadily či byly zavrženy, nečiní ještě bezpředmětnou otázku po jejich významu a smyslu.

Zastavme se u jednoho z nich, u koncepcie významného matematika, logika a filozofa předbřeznových Čech Bernarda Bolzana. Bolzanův otec byl Ital, matka pražská Němka. Bolzano sám považoval za svou vlast již Čechy a v tomto teritoriálním a kulturně historickém smyslu sám sebe za Čecha. Znepokojen rostoucím česko-německým antagonismem mezi studenty na univerzitě, věnoval Bolzano v r. 1816 tři exhorty problematice "soužití obou národních kmenů v Čechách".¹⁾ Otevřeně v nich rozebral příčiny nevraživosti mezi Čechy a Němci (násilné podmanění,

sociální a kulturní nerovnost), nicméně uzavřel svůj výklad výzvou k českým i německým obyvatelům Čech, aby odložili stará nadprávní a zapomněli na staré křivdy a semkli se v jeden národ; aby se učili navzájem svým jazykům a poskytovali si bratrsky "své pojmy a poznatky" v zájmu pokroku společné vlasti "v blaženosti a ctnosti". Bolzanovo vlastenectví má již buržoazně demokratický ráz. Člověk, který miluje svou vlast, se podle něho nemůže nečinně dívat na její bídu a útlak. "Jsou-li jeho spoluobčané uráženi, zachází-li se s nimi jako s dobyt看em, zpění se mu krev v žilách... 'To nestrpím, prokletý zlosyne!' vzkřikne. 'Chci být tvým žalobcem, ukřivděná nevinność musí být pomstěna!' tak zvolá a stovky se k němu připojí, vyburcovány jeho voláním, a porušená spravedlnost je opět obnovena."²⁾

Bolzano hájí proti jazykově etnickému pojetí národa myšlenku občanské společnosti, politického národa - tak jak se utvářel v pokročilých zemích západní Evropy. Vzhledem k vývojovému opoždění Čech nestaví ovšem do popředí otázky politického boje, ale klade důraz na vzdělání a výchovu, tj. na intelektuální a mravní pokrok národního společenství; to, že se toto společenství ("národ") skládá ze dvou národních "kmenů" (Čechů a českých Němců) nemá být přitím na závadu, nýbrž má naopak působit jako mocný ferment rozvoje obou národností, všech občanů. (V tom se Bolzano do jisté míry přibližuje myšlence Fr. Palackého o plodném "stýkání a potýkání se" Čechů s Němci v dějinách českého státu.)

Bolzanova výzva k svornosti a spolupráci Čechů s Němci vyzněla však naplano; historický vývoj se dal jinou cestou - k vyhranění národních hnutí, k rozchodu Čechů s českými Němci, k českému a německému nacionalismu. "Život sám", jak se říká, zavrhl Bolzanovu koncepci jako nereálnou, utopickou. Byla ostatně založena na týchž filozofických základech jako Bolzanova sociálně utopická knížka o nejlepším státě.

Co to znamená, nazvali-li jsme Bolzanovu koncepci utopií? Jak souvisí utopie s tématem našeho jednání - snem a ideálem v kultuře 19. století?

Všechny tyto tři výrazy - sotva je lze považovat za přesně vymezené pojmy - mají společné významové jádro: vyjadřují distanci, opozici či rozpor se skutečností, s tím, co je empiricky dáno. Metaforický výraz "sen" označuje touhu, resp. předmět touhy anticipovaný v představivosti; jeho specifikum tkví v silném emocionálním náboji. Racionální zdůvodnění tu chybí a ani se neočekává. "Ideál" je naproti tomu pojem s prastarou filozofickou tradicí; je založen na metafyzické kontrapozici věčných, dokonalých idejí a pomíjivých, nedokonalých jednotlivin. Idea jako taková je z hlediska empirické skutečnosti nedosažitelným

ideálem, kterému se mohou jednotlivé jevy pouze více nebo méně přibližovat. V této aproximaci ideálu je také kritérium hodnoty každého jevu. - "Utopie", původně umělý název fiktivní země s dokonalým společenským zřísením (Thomas Morus), označuje dnes specifický žánr sociálně filozofické literatury, popřípadě její předmět, ideální stát či společnost. Na rozdíl od snu nám utopie předkládá víceméně racionálně zdůvodněný projekt; společným rysem snu a utopie je však neskutečnost až neuskutečnitelnost jejich vizí. Nazýváme-li tedy Bolzanovu koncepci jednoho dvojjazyčného buržoazního národa v Čechách utopií, přiznáváme jí jednak - na rozdíl od snu - racionální charakter, jednak upozorňujeme - ve shodě se snem - na její nereálnost. Ráz Bolzanovy filozofie ovšem jen posiloval utopický charakter jeho sociálně kritického myšlení. Bolzano byl v podstatě ještě předkritický racionalista, tedy opožděný osvícenec, který přistupoval k společenské skutečnosti své doby se svými sociálně etickými postuláty zvnějška, bez zřetele k její vlastní rozporné dynamice. Není proto divu, že jeho pokus zabránit v zájmu obecného pokroku česko-německé nacionální roztržce nebyl než ušlechtilým, ale bezmocným moralistním apelem.

S požadavkem zachování kulturní jednoty v nacionálně rozdělených Čechách se však setkáváme i v táboře Bolzanových filozofických protivníků, u českých hegelovců, což svědčí o tom, že to nebyl jen osobně podmíněný vrtoch jednotlivce, ale ideologický reflex hlubších sociálních a kulturních tendencí. Jako příklad uveďme brněnského estetika a literárního historika Františka Tomáše Bratráneka. Bratránek pocházel ze smíšené česko-německé rodiny; doma byl vychován česky, ale pak se mu dostalo hlubokého německého vzdělání. Přesto se považoval vždy za Moravana a Hanáka. Růst česko-německého napětí před rokem 1848 ho iritoval; nebyl schopen ani ochoten přihlásit se jednoznačně k české či německé kulturní orientaci: trval na jejich jednotě. Ve svých vzpomínkách (napsaných až v 80. letech!) našel pro svůj postoj sugestivní přirovnání: požadavek lupiče "Peníze, nebo život!" je podle něho ještě humánní ve srovnání s požadavkem moderních nacionalistů "Slovan, nebo Němec!", protože v tomto druhém případě se obě alternativy - aspoň pro něho - rovnají smrti!³

Hegel ovšem odmítal s posměchem pokusy stavět proti tomu, co je, to, co by údajně být mělo (sollen), proti substanciální vůli občanské společnosti subjektivní mínění jednotlivce. Bratránek také neargumentuje (na rozdíl od Bolzana) nějakou mravní povinností nebo osobním zájmem, nýbrž odvolává se na metafyzické jádro své osobnosti, na svého "daimona", o němž s Goethem říká: "a žádný čas, moc žádná nerozbije / tvar vbitý, jenž se vyvíjí, an žije".

Stejně objektivně jako jednotu své osobnosti se Bratránek pokusil

zdůvodnit bytostnou jednotu různonárodních momentů ve své koncepci kultury. Nevytyčuje nějaké abstraktní morální či politické postuláty, nýbrž odhaluje - jak se domnívá - objektivní vývojovou zákonitost. Kulturní jednota národů je podle něho dílem substanciální, obecné vůle, plodem historického samopohybu lidstva. To, co národy na první pohled rozděluje, stává se podle Bratráneka nejlepším pojátkem jejich jednoty. Každý národ se snaží vyjádřit co nejlépe a nejúplněji svou jedinečnou osobitost; to se zprvu jeví jako obrana a ohrazení proti sousedům, ale literatura, která má tuto izolaci zajistit, ji ve skutečnosti ruší. Neboť když národ vstoupí na toto kolbiště, stává se rovnocenným bojovníkem a brzy dochází k dohodě a vzájemné spolupráci v úsilí o dokonalé vyjádření humanity.⁴⁾

Bratránek sám žil v tomto duchu; jako profesor krakovské univerzity působil plných třicet let pro polsko-německé dorozumění. Získal si sice úctu a uznání svých kolegů i studentů, ale na obecném a nesmiřitelném polsko-německém antagonismu tím nic nezměnil. Jeho humanistická vize svobodného kulturního rozvoje v harmonické součinnosti a soutěži národů, ale s vyloučením nacionalismu a šovinismu, byla skutečným průběhem vývoje odmítnuta jako nedosažitelný ideál a pošetilý sen. Konečný soud tedy vyřkly nad Bratránkovou koncepcí - stejně jako nad Bolzanovou - dějiny.

Avšak není teze o "konečném soudu dějin" sama v sobě sporná? Soud dějin, které jsou trvale neuzavřené, lze sotva redukovat na nějaký jednorázový výrok. A dějiny se skutečně také - ať otevřeně či skrytě - k problematice národního rozdělení a jednoty národů neustále vracely po celé 19. století a vracejí se k ní dodnes. Jen několik příkladů:

Zápas o českou národní literaturu byl zpočátku totožný s národním zápasem vůbec; při jazykovém pojetí národa bylo jen přirozené, že mimořádný význam byl připisován umění, jehož médiem je jazyk, a u toho že byl hledán právě v jeho českém jazykovém rázu. Velcí čeští básníci a spisovatelé však od počátku zápasili s nebezpečím plynoucím z národní omezenosti literatury, z restriktivně nacionalistické koncepce umění. Skutečné umění vždy překračovalo - přes varovný křik starovlastenců - úzký národní horizont a odvážně se zapojovalo do evropského ideového a estetického kontextu. Vzpomeňme trapných pokusů odvrátit K.H. Máchu od "cizích" bezbožných vzorů; vzpomeňme boje literárních národovců proti tzv. kosmopolitismu J. Nerudy a Májovců v 60. letech a jeho reprízy vyvolané v 70. a 80. letech programovým uměleckým světoobčanstvím J.Vrchlického; vzpomeňme konečně ostentativní "nenárodnosti" generace let 90., jejíž pozitivní obsah vyjádřil F.X. Šalda výzvou: "buďte národní ve smyslu světovosti, ne ve významu těsného národnictví!"

S bojem o národní ráz české literatury je co do svého významu plně

srovnatelný boj o českou národní filozofii, i když se pro svůj speciální předmět omezoval na odborné kruhy. Propukl v polovině 40. let, když V. Gabler a K. Havlíček napadli pěstování "německé filozofie" (zejm. Hegelovy a Herbartovy) v Čechách jako mrhání silami a matení myslí. Tam, kam dospěli s pomocí filozofie Němci, dojdeme prý my se svým zdravým selským rozumem taky! Čeští filozofové, zejm. A. Smetana, přesvědčivě ukázali, že v tomto sporu nejde o německou filozofii, ale o filozofii vůbec, a že její odpůrci ve skutečnosti hlásají filozofický nihilismus a dělají přitom ctnost z naší kulturní zaostalosti. Přesto, že program národní filozofie byl brzy tiše opuštěn jako neplodný, dočkali jsme se jeho recidivy ještě ve 20. století (Zd. Nejedlý).

Nemůžeme na tomto místě probírat všechny oblasti vědy a umění, sociálního a politického života. Připomeneme proto jen neúspěch tažení zastánců "národní hudby" proti Smetanovu wagnerianismu a blamáž "národní vědy", která se pokoušela dokazovat pravost Rukopisů. Více než dvojnásobné bylo konečně vítězství české "národní politiky". Ausero-slavistický program ji zavlekl do vládního tábora a vtiskl jí punc konzervatismu. Nejen pro demokraty, ale i pro opravdové liberály v ní nebylo místa. Symptomatický byl v této souvislosti počátkem 60. let přechod J. Ohéřala z českého do německého tábora; v 80. letech se dal podobnou cestou V.K. Šembera. Hlučný pokřik o "národní zradě" nám nesmí zastírat skutečnost, že tragické rozhodnutí obou těchto mužů nebylo motivováno hmotnými výhodami plynoucími z poněmčení, ale odporem k zpátečnickému rázu oficiální české politiky. Krize této politiky pak propukla naplno, když do našeho veřejného života vstoupilo socialistické dělnické hnutí a postavilo proti nacionálnímu rozdělení požadavek internacionální jednoty všech revolučních a pokrokových sil. Pokusy vlasteneckého tisku uchránit národ před touto "nákazou z ciziny", zdiskreditovat socialisty jako "zaprodance Němců" se minuly účinkem. Mocný rozmach sociální demokracie koncem století byl mj. výrazem nadějí vkládaných opět v nadnárodní koncepcie při řešení základních otázek doby. Myšlenka internacionalismu, či lépe humanismu, si dobývá znovu půdu i u pokrokových složek demokratické buržoazie, zvláště v jejich levě orientovaných intelektuálních a uměleckých kruzích.

Vítězstvím romantického nacionalismu v polovině 19. století nebyl tedy ani zdaleka vyřčen konečný soud nad snem jednotné kultury v nacionálně rozdělené společnosti. Následující desetiletí sice odmítla nebo ignorovala konkrétní návrhy našich utopistů, avšak zároveň se neustále vracela k společné intenci jejich snah a nepřímou tak potvrzovala jejich sociálně etickou a kulturně politickou opodstatněnost.

Se soudem dějin nad utopickými sny a ideály je to tedy složitější, než mají za to lidé, kteří se honosí svým historickým (politickým)

"realismem". Podle nich bojovník zvítězil, nebo padl; myšlenka se prosadila, nebo byla zavržena. Každá pozitivní událost je eo ipso odmítnutím ("odsouzením") jejích nerealizovaných alternativ. Z takového pohledu se soud dějin stává pouhým sledem vnitřně nesouvislých výroků: dějiny jako by každým okamžikem končily - a znovu začínaly. Pokud je jim přiznávána zákonitá souvislost, tak jen kauzálně genetická, přítomnost je produktem minulosti a pohybuje se v jejích mezích.

Avšak muž, který formuloval větu o světových dějinách jako soudu nad světem,⁵⁾ a filozofická tradice, která z ní vychází, chápou dějiny mnohem hlouběji. Dějiny jsou podle nich vnitřně nutný, neuzavřený proces dialektické totalizace směřující k cíli, který není dán předem (jak předpokládala stará metafyzická teleologie), ale je vždy teprve vytvářen. Proti výkladu přítomnosti z minulosti tak stojí výklad minulosti z přítomnosti. Marx pro to našel případný obraz: anatomie člověka je klíčem k anatomii opice.⁶⁾ Jako ve vývoji druhů (fylogenezi), tak také v sociálních a duchovních dějinách lidstva nám teprve vyšší vývojový stupeň umožňuje pochopit a vyložit předcházející nižší vývojové stupně. To však znamená, že principem smysluplného výkladu přítomného stadia může být - analogicky - jen ještě neexistující budoucnost, její předpokládaná podoba, ideální projekt - chcete-li - sen.

V tomto smyslu vyžaduje soud dějin vždy znovu osvědčovanou odvahu k hypotetickému rozvrhu budoucnosti, k předjímání cíle právě probíhajícího procesu, cíle, jímž by bylo zároveň možno tento proces, jeho jednotlivé etapy, zpětně poměřovat. Takový projekt budoucnosti nezískáme ovšem pouhým nastavováním přítomnosti za její hranice, opatrnou extrapolací daného, nýbrž pouze dialektickou syntézou tohoto daného a jeho negace, tj. naší vlastní, ke změně skutečnosti směřující činnosti.

Muži, kteří snili sen jednotné kultury v nacionálně rozdělené společnosti, nečekali trpně na soud dějin, ale vstupovali s ním v zápas. Nezanechali nám žádná hotová řešení, odkázali nám však úkol a dali příklad.

Úkol: neustále obnovovat jednotu a celistvost evropské humanistické kultury.

Příklad: odvážnými výpady do budoucnosti - byť v podobě snu, ideálu či utopie - osmyslovat svůj vlastní zápas a spoluvytvářet tak duchovní profil přítomnosti.

- 1) B. Bolzano, Erbauungsreden an die akademische Jugend, II. Band. Prag 1850, s. 147 n.
- 2) B. Bolzano, Erbauungsreden an die akademische Jugend. (I. Band). Prag 1849, s. 273 (překlad J.L.). - Srov. J. Loužil, Josef Jungmanns Begriff der Sprachnation und seine Gefahren, v: Ost-West-Begegnung in Österreich, Wien 1976, s. 167 n.
- 3) Fr.T. Bratranek, Erinnerungen aus der Jugendzeit, rukopis, Knihovna Národního muzea v Praze, sign. VIII E 32, nepaginováno. - Srov. J. Krejčí, Bratraneks Selbstbiographie. Germanoslavica, Praha 1932-1933, s. 385 n.
- 4) Fr.T. Bratranek, Parallelen zwischen der deutschen und polnischen Literatur, rukopis, s. (3). Literární pozůstalost Fr. M. Klácela (odd. A, 29), Nápratkovo muzeum v Praze. Zkráceně otištěno pod názvem Parallelen der deutschen und polnischen Poesie. Österreichische Blätter für Literatur und Kunst, Wien 1853, č. 1 - 8. Srov. J. Loužil, Neznámý pokus o formulaci koncepce literární vzájemnosti mezi národy (Fr.T. Bratranek), v: Pocta Josefu Dobrovskému. K demokratickým a internacionalistickým tradicím slavistiky. Václavkova Olomouc 1978. Praha 1982, s. 171 n.
- 5) G.F.W. Hegel, Grundlinien der Philosophie des Rechts (vyd. G. Lasson). Leipzig 1930, s. 271.
- 6) K. Marx, Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf). Berlin 1953, s. 26.